

Andries Sternheim en de studie van vrije tijd in de Frankfurter Schule

Theo Beckers

De belangstelling voor de ideeën en geschiedenis van de Frankfurter Schule is nog steeds groot. In wetenschappelijke tijdschriften worden felle polemieken gevoerd over interpretaties van het werk van het *Institut für Sozialforschung* (IfS) en van de kritische theorie. Sinds het einde van de jaren zeventig zien we een gestage stroom (auto) biografieën, heruitgaven, analyses. Vooral de belangstelling voor de vroege periode, de tijd voor de Tweede Wereldoorlog, neemt toe (2).

Opmerkelijk is, dat in deze stroom van geschriften nergens een plaats is ingeruimd voor de vrijetijdsstudies, die onder auspiciën van het IfS vóór de oorlog zijn uitgevoerd. De bekendheid met het werk van de Frankfurter Schule op dit gebied beperkt zich vaak tot een vroege publikatie van Jürgen Habermas (1958), een radiolezing van Theodor Adorno, vlak voor zijn dood in 1969 en passages in het werk van Herbert Marcuse. "Binnen de kritische theorie is het probleem van de verhouding tussen arbeid en vrije tijd nauwelijks aan de orde gesteld. Alleen de jonge Habermas, Adorno en het minder belangrijke lid A. Sternheim hebben enige aandacht aan de vrijetijdsproblematiek gegeven", concludeert René Görzen (3). In dit artikel zal ik nader ingaan op het werk van dit "minder belangrijke lid", de vrijwel vergeten Nederlandse socioloog Andries Sternheim, en zijn positie binnen het IfS.

De keuze van een thema voor onderzoek is steeds een mengeling van rationalisatie, affiniteit en intuïtie. Tijdens de voorbereiding van mijn proefschrift wilde ik inzicht krijgen in de rol van de wetenschap in de overheidsinterventie in recreatie

en vrije tijd in Nederland. De oogst was mager ten aanzien van de vooroorlogse periode: een onderzoek onder leiding van Kruijt over de vrijetijdsbesteding van arbeiders; een artikel van zijn hand over arbeid en vrije tijd als sociologisch probleem in het tijdschrift *Volksontwikkeling* van 1934; een artikel in hetzelfde nummer over de geschiedenis van arbeid en vrije tijd van de mij toen onbekende Carl Mennicke; en een beschouwing over het probleem van de vrije tijd in de totalitaire staat in *Mensch en Maatschappij* van 1939, geschreven door Andries Sternheim. De rol van Kruijt bleek gemakkelijk te reconstrueren te zijn uit gesprekken met Treurniet en Hofstee. Een interview met mevrouw Bomhoff, secretaresse van Banning in de jaren dertig, leerde me dat Mennicke een uit Frankfurt verdreven hoogleraar in de pedagogiek was, die in Amersfoort directeur was geworden van de Internationale School voor Wijsbegeerte. Maar Sternheim bleef een wat mysterieuze, moeilijk lokaliseerbare figuur. Via Bart van Heerikhuizen kwam ik erachter, dat Sternheim aan het eind van de jaren dertig lid was van de Nederlandsche Sociologische Vereeniging en al in 1922 een boekje had geschreven over *Het socialisme in zijn nieuwste schakeeringen*. Verdere naspeuringen leerden me, dat Sternheim over diverse onderwerpen heeft gepubliceerd in vele tijdschriften, ook een opmerkelijk artikel met sociologische beschouwingen over het gezinsverband. Onder dat artikel uit 1934 in *Mensch en Maatschappij* stond een verwijzing naar het "Institut de Recherches Sociales" in Genève, een afdeling van het Frankfurter IfS. Dit was het goede spoor, zoals bleek bij het raadplegen van het *Zeitschrift für Sozialforschung*, sinds 1932 door het IfS uitgegeven. Al in het eerste nummer vond ik zijn artikel "Zum Problem der Freizeitgestaltung". Later bleek, dat Sternheim niet, net als de kopstukken van het IfS, naar de Verenigde Staten is gevlucht voor het oprukkende nationaal-socialisme, maar samen met zijn vrouw in maart 1944 in Auschwitz werd vermoord. Wie was nu deze Andries Sternheim?

Andries Sternheim

Andries Sternheim: van diamantbewerker tot socioloog

Andries Sternheim is op 18 mei 1890 geboren in Amsterdam in een joods milieu. In 1905 laat hij zich inschrijven als leerling-briljantslijper en wordt hij lid van de *Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond* (ANDB). In ons land is de ANDB de eerste vakorganisatie geweest, die (in 1910) de leden weet te bewegen tot het opnemen van een week onbetaalde vakantie. Een jaar eerder bevecht de ANDB al de achturen-dag voor haar leden. Als een consequentie daarvan start de bond een intensief programma, dat via culturele en intellectuele vorming het beschavingspeil van het grotendeels joodse proletariaat moet bevorderen. Voor de ontwikkeling van Sternheim is dit van beslissende betekenis geweest. Wanneer de ANDB in 1909 de achturen-dag in de arbeidsovereenkomsten weet te veroveren, schrijft de voorzitter Henri Polak als antwoord op de vraag, wat nu nog te doen staat:

"Handhaving van het bereikte, ook in slechte tijden, ook in het buitenland; zorg voor opleiding en ontwikkeling der huidige en komende leerlingen, opdat zij bekwame werklieden, goede mensen, uitmuntende vakverenigingsleden en doelbewuste leden der arbeidersklasse worden; ons scharen in het gelid voor de vrijmaking van de arbeid, van de mensheid" (4).

Binnen deze ideologie is Sternheim in zijn jeugd gevormd en hij heeft gedurende de rest van zijn leven getracht deze morele boodschap in praktijk te brengen, ook al heeft hij een soort haat-liefde verhouding tot zijn diamantbewerker-verleden. In 1936 verzoekt Sternheim zelf aan de redactie van *Mensch en Maatschappij* de pas verschenen dissertatie van Heertje, *De diamantbewerker van Amsterdam*, te mogen recenseren. Hij schrijft Ter Veen, dat hij zich niet wil opdringen, maar: "(...) zoals u misschien weet, heb ik het twijfelachtige genoeg gehad dit vak in mijn jeugd gedurende een aantal jaren te mogen uitoefenen. Bovendien heb ik mij voor de geschiedenis van deze industrie altijd sterk geïnteresseerd" (5). En Heertje noemt Sternheim in zijn boek als een voorbeeld van de "generatie 1904", die geschoold en

zelfbewust door de ANDB, carrière gemaakt heeft en het bracht tot "leider van het Institut für Sozialforschung te Genève" (6).

In 1909 wordt Sternheim lid van de SDAP. Hij behoort daar tot de intellectuele top, zeker na het behalen van het staatsexamen MO Staatshuishoudkunde, en werkt mee aan diverse rapporten voor de partij. Politiek gesproken zit hij in de hoek der austro-marxisten en andere revolutionaire sociaal-democraten als Troelstra. Binnen deze stroming bevindt hij zich op de rechtervleugel vanwege zijn opvattingen over democratie. Democratie is voor Sternheim zowel middel als doel. Middel om kennis te vergaren en aan arbeiders over te dragen, hetgeen weer leidt tot verdieping van het inzicht in de maatschappelijke verhoudingen. Kennisverbreiding leidt tot medezeggenschap en socialisatie der produktiemiddelen en tot nieuwe maatschappelijke verhoudingen, gebaseerd op inzicht en overtuiging bij het proletariaat. In die zin is strijd voor democratie een strijd om rationaliteit. Wetenschap, kennisverbreiding, bewustzijn en democratie liggen voor Sternheim in elkaars verlengde. Zijn politieke denkbeelden komen het meest expliciet naar voren in een boekje, dat in 1922 in Elsevier's Algemeene Bibliotheek verschijnt onder de titel *Het socialisme in zijn nieuwste schakeeringen*, waarin hij de term "cultuur-socialisme" introduceert. Doel van het socialisme is voor Sternheim "door middel van economische transformatie de schatten der cultuur terug te geven aan de geheele menschheid" (7). Hij definieert het "cultuur-socialisme" als "het streven naar psychische omvorming van den mensch, in dien zin, dat zijn sociale gevoelens tot het uiterste worden aangekweekt" (8). Tegen deze politieke achtergrond is ook Sternheim's belangstelling voor de vrijetijdsbesteding van de arbeiders te verklaren.

Sternheim is aanhanger van de marxistische cultuuropvatting van de Tweede Internationale. In die visie behoort cultuur tot de bovenbouw, tot dat geheel van politiek gedrag, van juridische, artistieke, filosofische opvattingen, van intermenselijke verhoudingen dat naar vorm en inhoud

wordt bepaald door de produktieverhoudingen. Omdat de culturele bovenbouw bepaald is door de economische onderbouw, is de socialistische cultuur alleen mogelijk op basis van een socialistische economie, waarbij de produktiemiddelen dus in handen zijn van de gemeenschap (9). Daarom ligt aanvankelijk (in de jaren twintig) nog een sterk accent op opvoeding en vorming via arbeidersontwikkeling. Pas in de jaren dertig wordt dit verbreed tot andere terreinen als kunst, literatuur, sport, vakantie en natuur.

Sternheim's socialisme heeft een sterk internationale inslag. Dat is te danken aan de positie die hij vanaf 1920 gaat innemen in het *Internationaal Verbond van Vakvereeningen* (IVV), dat dan kantoor houdt in Amsterdam. Hij wordt het hoofd van de nieuwe bibliotheek- en documentatie-afdeling. Door reizen, persoonlijke contacten, bestudering van literatuur uit de hele wereld is hij bij uitstek geïnformeerd over ontwikkelingen in de arbeidersklasse en de arbeidersbeweging. Geleidelijk verschuift zijn disciplinaire interesse van het economische en statistische naar het sociologische en psychologische. Wanneer aan het einde van de jaren twintig wordt besloten om het secretariaat van het IVV te verplaatsen van Amsterdam naar Berlijn en Sternheim wordt gepasseerd voor de functie van secretaris-generaal, gaat hij op zoek naar een nieuwe werkkring. Die vindt hij begin 1931 bij het IfS, dat net een bureau heeft opgericht in Genève.

Max Horkheimer, die in 1930 Carl Grünberg opvolgt als directeur van het in 1923 opgerichte instituut, beoogt met de afdeling in Genève twee dingen. Allereerst wil hij een vluchtweg creëren voor de medewerkers van het instituut, die bijna allen joods zijn. Al lang voor de machtsovername door Hitler in 1933 zijn er binnen en buiten de Frankfurter universiteit alarmerende signalen van een fascistische hetze tegen joodse geleerden, zeker wanneer het linkse filosofen of sociologen betreft (10). In de tweede plaats is het de uitdrukkelijke opzet van de nieuwe directeur om internationale steun te verwerven, aan te sluiten bij respectabele organen en gebruik te maken van empirisch

materiaal en kennis die elders zijn verzameld. Beide doelstellingen kunnen in Genève worden gerealiseerd door een samenwerking aan te gaan met het daar gevestigde bureau van de *Internationale Arbeidsorganisatie*.

Leo Löwenthal vertelt hoe al vanaf september 1930 voorbereidingen worden getroffen voor de oprichting van een bureau in Genève. Dat is onmiddellijk na de rijksdagverkiezing op 14 september, als gevolg waarvan 107 nationaal-socialisten het parlement betreden.

"Am Tage nach diesen Reichstagswahlen haben wir eine entscheidende Besprechung gehabt, Felix Weil, Max Horkheimer, Fritz Pollock und ich. Die Idee einer Zweigstelle in Genf war von Horkheimer, aber die Sache selbst haben wir gemeinsam beschlossen und sofort in Angriff genommen. Pollock kannte in Genf Albert Thomas, den damaligen Direktor des 'Internationalen Arbeitsamtes', und sagte ihm, dass wir dort eine internationale Forschungsstelle einrichten wollten, und bat erfolgreich um seine moralische Hilfe. Sachlich lag das natürlich sehr nahe, allein schon aus der Grünberg-Tradition des Frankfurter Instituts. Thomas, ein guter Sozialist, kannte und schätzte Grünberg. Wir haben dann einen holländischen Soziologen, Andries Sternheim, gefunden, der zunächst in dieser Zweigstellen arbeitete und freundliche Beziehungen zum 'Internationalen Arbeitsamt' unterhielt. Dass die Genfer Zweigstelle eine Anfangsstelle für unsere Emigration sein sollte, sollte nicht publik bekannt werden" (11).

Sternheim, voortkomend uit de internationale arbeidersbeweging en vertrouwd met de analyse van empirisch materiaal, wordt geschikt geacht om aan de samenwerking gestalte te geven. Hij woont en werkt acht jaar in Genève. Hij houdt zich daar bezig met organisatorische en bestuurlijke werkzaamheden voor het IfS (12), met de opzet en uitwerking van het grote onderzoeksproject "Autorität und Familie" en met de voorbereiding van een handboek over vrije tijd. Dit handboek zou samen met de Internationale Arbeidsorganisatie moeten worden uitgegeven. Het illustreert de dubbele inspiratie van Sternheim's studie van de vrije tijd: het marxisme en de bemoeienis van de Internationale

Arbeidsorganisatie met de vrije tijd van arbeiders.

Sternheim heeft een brede wetenschappelijke belangstelling en kennis. Behalve met vrijetijdsstudie houdt hij zich bezig met rationalisatie en arbeidsvreugde, met politieke democratie en economische medezeggenschap, met fascisme en werkloosheid, met seksualiteit en gezin. Hij is een typisch voorbeeld van wat Gramsci een organisch intellectueel heeft genoemd; een weinig op de voorgrond tredend persoon, die ondanks zijn duidelijke visie op de richting van het marxisme als wetenschappelijke analyse van de samenleving, deze vooral binnen de arbeidersbeweging en op organisatorisch vlak wil realiseren.

Zijn internationale oriëntatie, zijn politieke achtergrond en zijn wetenschappelijke thema's maken hem tot een buitenbeentje in de Nederlandse sociologie van de jaren dertig. Hij publiceert wel regelmatig in *Mensch en Maatschappij*, bijvoorbeeld in 1939 over het probleem van de vrije tijd in de totalitaire staat en in 1934 over de sociologie van het gezin en is daarmee een voorloper, maar toch wordt zijn naam zelden genoemd in de geschiedschrijving van de sociologie. Wanneer hij in 1938 definitief terugkeert naar Amsterdam wordt hij lid van de *Nederlandsche Sociologische Vereeniging*, die net is opgericht, maar daarin speelt hij geen vooraanstaande rol. Wel bezoekt hij de bijeenkomsten (13).

Is hij in de kleine wereld van de Nederlandse sociologen een buitenbeentje en eenling, mede als gevolg van zijn verblijf in Genève, in het team van het IfS blijft hij een buitenstaander. Hij behoort niet tot de kerngroep van de grote vijf (Horkheimer, Pollock, Adorno, Löwenthal en Marcuse), die vooral in de jaren zestig furore maakt. Binnen de autoritaire structuur van het instituut is hij de zaakwaarnemer in Genève. Anders dan de kopstukken van het IfS is Sternheim niet Duits, komt hij niet uit een bourgeois-milieu, heeft hij geen filosofische en universitaire achtergrond. Anderzijds is zijn empirische gerichtheid sterker. Door zijn verleden in de arbeidersbeweging is hij veel directer geconfronteerd met politieke, so-

ciale, economische en culturele veranderingen. De vrije tijd is zo'n verandering, die binnen de arbeidersbeweging na 1918 wordt bestudeerd en georganiseerd.

Arbeidersbeweging en vrije tijd

Al voordat Sternheim medewerker wordt van het IfS heeft hij zich bezig gehouden met de sociale strijd van de arbeidersbeweging om de achturen-dag, de betaalde vakantie en de arbeidersontwikkeling. Over deze onderwerpen publiceert het secretariaat van het IVV tussen 1927 en 1929 een aantal rapporten (14). Op nationaal niveau is Sternheim betrokken bij de voorbereiding en het cursuswerk van het *Instituut voor Arbeidersontwikkeling* (15). Deze zaken spelen ook een rol in het werk van het *Internationaal Arbeidsbureau*. Dat is mede te danken aan de persoonlijke betrokkenheid van de directeur, Albert Thomas, bij het vraagstuk van de vrijetijdsbesteding van de arbeiders (16). De organisatie van de vrijetijdsbesteding van de arbeiders was voor Thomas en eigenlijk voor de hele socialistische arbeidersbeweging een noodzakelijk complement van de invoering van de achturen-dag na 1918. De arbeiders moesten deze "revolutie" niet alleen waarderen, maar ook ten volle uitbuiten. Voor sommigen binnen de arbeidersbeweging is de organisatie van de vrije tijd in socialistische zin een poging om het mislukken van de politieke en economische omwenteling na de Eerste Wereldoorlog nog enigszins te compenseren (17). Zinnvolle vrijetijdsbesteding, ter compensatie van de verzwaarde arbeid moet leiden tot de emancipatie van de arbeider als mens. Bovendien zou het een bijdrage leveren aan zijn sociaal-economische emancipatie, leiden tot een bewuster aandeel in een gedemocratiseerd productieproces.

Deze zienswijze heeft Sternheim erg aangesproken, omdat hij zelf intensief studie heeft gemaakt van de rationalisering van de arbeid en van medezeggenschap in bedrijven. Op meer punten is er overeenstemming tussen de ideeën van Thomas en Sternheim. Beiden zijn begaan met het lot van de democratie en waarschuwen tegen de gevaren van het

totalitarisme. Ongetwijfeld is Sternheim het met Thomas eens, dat door een nieuw humanisme, de arbeider herschapen wordt tot een nieuwe mens, die de democratie en daardoor de vrede voortbrengt. Een gedurfde politiek van vrije tijd en vrijetijdsbesteding voor arbeiders is zowel in het voordeel van een georganiseerde, niet door klassenstrijd beheerste economie, als van de beschaving, meent Thomas (18). Sternheim en Thomas behoren beide tot een stroming binnen de internationale arbeidersbeweging, die zich actief inspant om een antwoord te vinden op het vraagstuk van de vrije tijd, dat zich vanuit de sociaal-economische realiteit na de invoering van de achturen-dag manifesteert. Door een zekere internationalisering, als pendant van het IVV en de Socialistische Internationale, probeert men vooruitgang te boeken. Op deelterreinen ontstaan internationale organisaties: de *Socialist Workers' Sport International* (1920), de *International Office for Allotments and Workers' Gardens* (1926), de *World Association for Adult Education* (1918), de *International Trade Union Committee for Young Workers and Workers' Education* (1926).

Tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft ook de Internationale Arbeidsorganisatie de vrije tijd van de arbeider in het actieprogram opgenomen met een zekere prioriteit. Dit wordt niet alleen gesteund door vertegenwoordigers van de vakbeweging, maar ook door die van regeringen en werkgevers. Dit moet niet in de eerste plaats gezien worden als een vorm van repressieve tolerantie, maar hangt ook samen met geleidelijke structuurveranderingen in het kapitalisme na 1920. Eerst in de Verenigde Staten en later in West-Europa maken nieuwe produktietechnieken het mogelijk arbeid door kapitaal te vervangen. Bovendien ontdekt men, dat arbeiders in hun vrije tijd een groot consumptie-potentieel en afzetgebied vormen. En tenslotte erkennen ondernemers steeds meer, dat een goed georganiseerde vrije tijd een reproductieve bijdrage levert aan de onderneming en de tegenstelling tussen klassen vermindert, zeker wanneer de arbeidersklasse een burgerlijk vrijetijdspatroon overneemt en zich terugtrekt in de privé-sfeer.

In de opvatting van Thomas moet de arbeider zelf of via eigen organisaties vorm geven aan de vrije tijd. Dat verklaart ook zijn reserve en later die van Sternheim tegen de opkomst van de op corporatieve leest geschoeide Dopolavoro-beweging in fascistisch Italië (22). Een verzoek aan de regeringen van de aangesloten landen om meer informatie over de vrijetijdsbesteding van arbeiders levert een groot aantal rapporten op, die gedeeltelijk worden gepubliceerd (19). Op de internationale arbeidsconferentie van 1924 buigen vertegenwoordigers van regeringen, werkgevers en werknemers zich over de aanbevelingen, die door het bureau zijn opgesteld op basis van het empirisch materiaal. Aanbevelingen, die uitblinken in nietszeggenheid (24). Effect hadden ze dan ook niet. Ongetwijfeld tot verdriet van Albert Thomas, die hoopte dat via de resolutie van 1924 een bijdrage geleverd zou worden aan de redding van de achturen-dag, die al vanaf het begin van de jaren twintig weer terrein begon te verliezen. Alleen het verzamelde empirische materiaal heeft enige blijvende betekenis. Het zal door Sternheim worden gebruikt als basis voor zijn eerste publikatie over vrije tijd in het *Zeitschrift für Sozialforschung*. Pas in 1930 neemt het Internationaal Arbeidsbureau de draad weer op. Tijdens het eerste Internationaal Congres over de Vrije Tijd van Arbeiders in Luik wordt, op voorstel van Thomas, besloten tot de oprichting van een internationaal comité "at the International Labour Office in Geneva to encourage and coordinate the work done in different countries for securing for the workers a wholesome and judicious utilisation of their spare time" (20). Tijdens het tweede Internationaal Congres over de Vrije Tijd van Arbeiders, 1935 in Brussel, wordt het comité formeel geïnstalleerd. Het IFS is op dit congres vertegenwoordigd in de persoon van Sternheim. Sternheim beschrijft later hoe dit comité nooit heeft kunnen functioneren door ideologische tegenstellingen, door de verschillen in opvatting over vrije tijd in totalitaire en in democratische staten. Dat komt een jaar later aan het licht, wanneer het nationaal-socialistische *Kraft durch Freude* een "Weltkongress für Freizeit und Erholung" organiseert in Hamburg. De met de vrije vakverenigingen verbonden vrijetijdsorganisaties boycotten deze manifestatie.

Terugblikkend op de activiteiten van de Internationale Arbeidsorganisatie kan worden geconcludeerd, dat deze de kennis van en publieke discussie over vrije tijd (van arbeiders) heeft gestimuleerd, echter zonder veel politiek rendement. De inspiratie tot de activiteiten is afkomstig van vertegenwoordigers der georganiseerde, socialistische arbeiders. Het vormt ook de denkwereld van Sternheim.

In de jaren dertig raakt de discussie over de vrijetijdsbesteding van arbeiders op dood spoor. Dat wordt veroorzaakt door de ideologische tegenstellingen na de opkomst van de totalitaire staat, die de autonomie van de vrije tijd aantast. Bovendien krijgt de discussie over "vrije" tijd een geheel andere toonzetting door de economische recessie en de daaruit voortvloeiende massa-werkloosheid. Illustratief is de voorgeschiedenis van het onderzoek naar de gevolgen van de werkloosheid in Mariënthäl, in het begin van de jaren dertig uitgevoerd door Marie Jahoda en Paul Lazarsfeld. Jahoda vertelt hierover:

"Wir waren immer auf der Suche nach relevanten soziale Problemen, die wir untersuchen könnten. Zu der Zeit hatten wir das Problem der Freizeit in Auge und wollten eine Untersuchung darüber machen. Otto Bauer (gezaghebbend marxist in Wenen, Th.B.) hatte einen kleinen intellektuellen Klub, zu dem wir immer hingingen. Und eines Tages haben wir mit Otto Bauer darüber gesprochen, dass wir eine Studie über Freizeit machen wollten. Er hat, mit Recht, die Hände über dem Kopf zusammengeschlagen und gesagt: 'Über die Freizeit? Wann das Problem ist, Arbeitszeit zu haben? Warum schaut ihr nicht auf die Arbeitslosigkeit?' Er hat uns auf Marienthal aufmerksam gemacht" (21).

Méquet, die zich vanuit het Internationaal Arbeidsbureau bezighoudt met de organisatie van het internationale comité, formuleert het als volgt in 1934: "What the masses have been demanding for many months is bread and not circuses, and the fundamental task now is to get the economic machine going again" (22). Maar even verder in hetzelfde artikel constateert hij, dat de mens niet bij brood alleen leeft. Hij acht internationale actie

voor de organisatie van de vrije tijd der arbeiders toch noodzakelijk. De structuurveranderingen in het kapitalisme vormen daarbij een nieuwe legitimatie.

"Effort must be directed towards satisfying needs, which, if not new, at least have not been properly studied. It is too easily forgotten at the present stage of technical equipment that consumption, which in the last analysis should determine production, consist not only of the satisfaction of material vital needs, but also comprises anything that tends, for instance, to create healthy minds in healthy bodies" (23).

Ook Sternheim baseert zich op deze gedachte in een belangrijk artikel in de *Sociological Review* van 1938.

"It is not to the interest of modern society, unlike that of other forms of society, that the workers - with whom this investigation is especially concerned - should spend a disproportionately large number of hours daily in their place of work. Productive capacity has increased so greatly that to avoid catastrophic consequences it is necessary for the producers to become to an ever-increasing degree consumers. Society's very existence depends on the continuous creation of new needs for material goods. But society does not confine itself merely to the creation of purely material needs. It simultaneously creates intellectual and spiritual needs, which depend for their fulfilment both on the mode of production and on the opportunities existing for the utilization of leisure time" (24).

Het werk van het Institut für Sozialforschung

Uit het hiervoor geciteerde gesprek van Dubiel met Leo Löwenthal blijkt, dat de eerste directeur van het IfS, Carl Grünberg, relaties onderhield met Thomas en dat daarin de aanleiding lag voor de stichting van een bureau in Genève. En hoewel Horkheimer in de jaren dertig een eigen koers gingen varen, moeten zowel de aanstelling van Sternheim als de studie op het terrein van de vrije tijd verklaard worden vanuit het beleid van Grünberg en diens relaties met de internationale arbeiders-

beweging. Bij de opening van het gebouw van het instituut in 1924 ontvangt Grünberg zijn program. Hij ziet voor het IfS drie belangrijke taken weggelegd: een onderzoek naar de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in al zijn verschijningsvormen; in relatie daarmee onderzoek naar fundamentele sociaal-politieke vragen en een kritische analyse van sociale theorieën (25).

Terwijl de officiële universitaire programma's nog vooral een voorbereiding vormden voor hoge functies in staat en economie, richtte het program van Grünberg's instituut zich op de beïnvloeding van de praxis "welche die Wissenschaft überhaupt zu üben vermag und allein üben soll, nämlich die Mitteilung von Tatsachen und der den Tatsachen zugrunde liegende Bewegungsgesetze" (26). Deze marxistische en empirische benadering binnen het IfS moet Sternheim erg hebben aangesproken.

In 1927 wordt Grünberg door een hartaanval getroffen. Eind 1930 neemt Horkheimer de leiding over. Aanvankelijk tracht hij filosofie en empirische wetenschap met elkaar te verbinden (27). Tegen twee posities in het Duitse intellectuele klimaat zet Horkheimer zich af: tegen de filosofen en fenomenologen en tegen de positivisten van de Wiener Kreis. Tevens heeft hij kritiek op de koers van het IfS onder Grünberg en buigt de koers om van marxistische sociale geschiedenis naar een nieuw doel: "(...) auf aktueller philosophischer Fragestellungen Untersuchungen zu organisieren, zu denen Philosophen, Soziologen, Nationalökonom, Historiker, Psychologen in dauernder Arbeitsgemeinschaft sich vereinigen" (28). Dit resulteert in theorievorming, waarvan de resultaten worden gepubliceerd in het *Zeitschrift für Sozialforschung*, en in empirisch onderzoek, waarvan *Studien über Autorität und Familie* uit 1936 het vooroorlogse hoogtepunt vormt.

Een van de nieuwe elementen vormt ook de invloed van de psycho-analyse. Het *Psychoanalytisches Institut* van Karl Landauer is met het IfS geliëerd en zetelt in hetzelfde gebouw ("Café Marx") waar ook Mannheim en Elias gastvrijheid hebben gekregen. Fromm, lid van beide instituten, voert in 1929 en

1930 een onderzoek uit naar de positie van arbeiders en beambten in de republiek van Weimar. De vragen hebben betrekking op zeer uiteenlopende onderwerpen, zoals woninginrichting, opvoeding, politieke overtuiging, maar ook de boeken die men las, het bezoek aan bioscoop- en toneelvoorstellingen. Het schokkende resultaat was, dat slechts een kleine minderheid van de linkse arbeiders in staat moest worden geacht om bij een nationaal-socialistische machtsgreep georganiseerd verzet te bieden. Het klein-burgerlijke karakter van de Duitse arbeider, ook op het terrein van de vrijetijdsbesteding, zoals dat uit het onderzoek naar voren komt, staat in schrill contrast met de idealen over verheffing en een eigen cultuur, zoals die werden gepredikt binnen arbeidersbeweging en sociale democratie en gedeeld werden door de leden van het IfS. Het onderzoek is dan ook nooit door het IfS gepubliceerd. Het is pas vele jaren later, in 1980, in bewerkte vorm uitgegeven (29). Wel gebruikte het instituut de vragenlijst in het grote project *Studien über Autorität und Familie*, dat onder leiding van Sternheim wordt uitgevoerd.

Dit rapport bestaat uit drie delen: een theoretisch deel met bijdragen van Horkheimer, Fromm en Marcuse; een empirisch deel met resultaten van het arbeidersonderzoek, het onderzoek onder jongeren en werklozen over hun opvattingen over autoriteit in het gezin en een bibliografisch deel met een economische bijdrage van Sternheim. Het IfS blijkt niet geslaagd te zijn in een goede integratie van theorie en empirie. Dit onderzoek betekent een einde van de fase van het "interdisciplinair materialisme". Vanaf dat moment gaan de filosofische en de empirische oriëntatie binnen het IfS verder uit elkaar lopen.

Sternheim blijft trouw aan zijn empirische gerichtheid. Hij speelt een centrale rol in het onderzoek "Autorität und Familie". Hij organiseert het veldwerk, verzorgt de communicatie tussen de deelnemers aan het project, stelt bibliografische overzichten samen en schrijft een uitvoerig stuk over "Die Rolle des ökonomischen Motives in der Familie der Gegenwart".

Uit de correspondentie met Horkheimer en Ter Veen blijkt dat Sternheim zich gedurende de gehele periode 1931 tot 1940 met vrije tijd heeft beziggehouden. In het eerste nummer van het *Zeitschrift für Sozialforschung* in 1932, waarin alle belangrijke medewerkers van het IfS zichzelf en hun werk presenteren, verschijnt Sternheim's studie "Zum Problem der Freizeitgestaltung". Daarin manifesteert Sternheim zich als een kind van de Verlichting, een rationalist, maar ook als vertolker van de marxistische cultuur-opvatting. Door de ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze en door de sociale politiek heeft de arbeidersklasse een grote verandering doorgemaakt. De geestelijke en culturele verheffing hebben ertoe geleid, dat de deelname van de arbeiders aan het openbare leven sterk is toegenomen. De arbeidersklasse is van een passief een actief element geworden. Dit werd pas mogelijk toen er voldoende tijd overbleef na de arbeid en de reproductie van de arbeid. Daardoor lijkt voor Sternheim vrije tijd een residu, een rest-categorie te zijn. Zo'n interpretatie is echter onjuist. Voor hem is vrije tijd een door sociale strijd bevochten verworvenheid; een nieuwe vrijheid, die door arbeiders en arbeidersklasse autonoom moet worden gebruikt. Daarom beperkt hij zich in zijn publikaties ook consequent tot de vrijetijdsbesteding van arbeiders en richt zich niet op andere sociale klassen of werklozen. Het recht op vrije tijd is echter nog zo nieuw, dat de arbeider nog bewust moet worden gemaakt van een constructief gebruik ervan. Een belangrijke eerste stap is de vorming van kader om de arbeider in de cultuurgemeenschap te betrekken. Voor Sternheim dient de vrije tijd primair bij te dragen tot een politiek doel, namelijk de komst van de socialistische gemeenschap. Hij is over het realiteitsgehalte van dit streven niet optimistisch. Hij constateert hoe bij de toename van vrije tijd de politieke activiteit van arbeiders juist afneemt; hoe door de toename van de rationalisatie van het arbeidsproces de arbeider in zijn vrije tijd met rust gelaten wil worden; hoe de vrije tijd door arbeiders hoofdzakelijk wordt gebruikt voor individuele behoefte-bevrediging en daardoor leidt tot overname van burgerlijke waarden en gedragingen. En aangezien Sternheim ervan overtuigd is, dat er

een inherent verband bestaat tussen vrijetijdsbesteding en produktieverhoudingen, tussen bovenbouw en onderbouw, moet een dergelijk proces van verburgerlijking onvermijdelijk gevolgen hebben voor de klassenstrijd.

"Hier zeigt sich ein Prozess der Nachahmung in viele Richtungen, dessen Tragweite sowohl für die Morphologie des Klassenkampfes wie für die Gesellschaftliche Kultur überhaupt von einer nicht zu unterschätzenden Bedeutung ist. Neben dieser Übernahme vieler Gewohnheiten anderer gesellschaftlicher Kreise ist die Wiederbelebung einer Reihe von Arten der Freizeitverwendung zu beobachten, welche in der organisierten Arbeiterklasse längere Zeit als Vergnügungen der 'nicht klassenbewussten Arbeiter' gegolten haben" (30).

Bij deze herlevende volksrecreatie denkt Sternheim aan vissen, kaarten, kegelen, biljarten en het houden van duiven.

Ook in een bespreking van het boek van Delisle Burns, *Leisure in the modern world*, signaleert hij het proces van sociale nivellering door de vrijetijdsbesteding. Maar hij voegt daaraan toe: "Nirgends hat der Verfasser gezeigt, dass er die Zweiteilung des Arbeiterslebens innerhalb und ausserhalb des Arbeitsraumes versteht" (31).

Herhaaldelijk wijst Sternheim op het gebrek aan empirische kennis van de vrije tijd. En hoewel vrije tijd nooit los van produktie- en maatschappelijke verhoudingen kan worden bestudeerd, pleit hij voor veel meer onderzoek, vooral vanuit de sociologie en de psycho-analyse.

In zijn artikel geeft Sternheim aan hoezeer vrije tijd ideologisch misbruikt kan worden. Hij doet dat bij zijn analyse van de betekenis van desport, naar het massa-karakter van veel vrijetijdsvormen, van de rol van Dopolavoro in fascistisch Italië. Als veel van zijn tijdgenoten ziet hij zich geplaatst voor een dilemma, namelijk het ambivalente karakter van veel ontwikkelingen in de vrije tijd. De bioscoop is zowel verslavend voor het proletariaat, maar tevens een middel tot vorming en ontwikkeling. De radio leidt tot passiviteit, maar

vergroot ook de horizon der arbeiders. Het bezoek aan het café kan het alcoholisme stimuleren, maar het café is ook een plaats buiten het gezin voor sociaal verkeer of politieke actie.

In de eerste jaren na de bijdrage in het *Zeitschrift* is vrije tijd slechts latent aanwezig in het werk van Sternheim en het IfS. Wel laat Sternheim eind 1932 weten aan Ter Veen, secretaris van de redactie van *Mensch en Maatschappij*: "tot het schrijven van een artikel over den vrijen tijd ben ik bereid" (32). Waarschijnlijk wil hij het artikel uit het *Zeitschrift* voor de Nederlandse vakwereld vertalen en bewerken, een werkwijze die hij vaker toepast. Hij slaagt er kennelijk niet in, want precies een jaar later schrijft hij Ter Veen: "Met mijn artikel over het gebruik van den vrijen tijd ben ik thans aangevangen; ik hoop het spoedig te kunnen toezenden, doch noem liever geen datum, teneinde eventueel geen belofte te schenden" (33). Dit artikel zou niet geschreven worden. Wel recenseert hij in het *Zeitschrift* van 1933, 1935 en 1936 publikaties over vrijetijdsbesteding. Voor het overige wordt hij geheel in beslag genomen door de gevolgen van het vertrek van het IfS uit Duitsland begin 1933, en later de vestiging van de voornaamste medewerkers in New York. Bovendien vraagt de opzet en uitvoering van het grote project "Autorität und Familie" veel van zijn aandacht.

Wanneer dit project in 1936 wordt afgerond, ontstaat er ruimte voor nieuwe wetenschappelijke activiteiten. Sternheim neemt de draad van de vrijetijdsstudie weer op. Hij woont het congres in Brussel bij en het IfS neemt deel aan het werk van het comité, dat daar onder auspiciën van het Internationaal Arbeidsbureau is opgericht. Daaruit groeit de gedachte van een internationaal overzicht van de organisatie van de vrije tijd. Begin 1937 krijgt Sternheim van de directie van het IfS toestemming en opdracht voor het schrijven van zo'n handboek. Enthousiast schrijft hij aan Horkheimer:

"Sie werden wohl verstehen, dass ich den Brief Herrn Pollocks worin er mir eine grössere Arbeit über die Probleme der Freizeitgestaltung zuweist, mit ausserordentlicher Genugtuung gelesen habe. Der Gedanke, dass ich für

das Institut ein Art Standardwerk schreiben werde, erfüllt mich mit Freude, ich hoffe, dass ein regelmässiger Gedankenaustausch dazu beitragen wird, dass ich diese Arbeit auf Grund gemeinsamer Auffassungen durchführen werde" (34).

En een paar maanden later laat hij Horkheimer weten:

"Ich glaube mit Ihnen, dass wir durch diese Arbeit ein für viele unentbehrliches Handbuch zusammenstellen können, dass bis jetzt noch nicht geschrieben wurde. Denn fast alle Bücher über dieses Thema sind entweder eng-national eingestellt oder befassen sich nur mit Teilproblemen" (35).

Sternheim heeft zich inmiddels in verbinding gesteld met het Internationaal Arbeidsbureau, conform de wens van Horkheimer. Horkheimer meent, dat het boek aandacht moet besteden aan de inwerking van de vrije tijd op de cultuur en vindt, dat theoretische vraagstukken niet geïsoleerd mogen worden behandeld. Adorno krijgt de opdracht om, bij een werkbezoek aan Genève eind 1937, Sternheim te helpen bij de ordening van het empirisch materiaal. In een vertrouwelijke instructie aan Adorno schrijft Horkheimer:

"Wir denken daran, dass dieses - evtl in englischer Sprache zu veröffentlichende - Buch ein Art unentbehrlichen Kompendium für den Interessenten werden soll, das man unter Umständen in irgendeiner Form gemeinsam mit dem internationalen Arbeitsamt herausbringen kann" (36).

Eind december 1937 laat hij Sternheim bij wijze van kerstwens weten:

"Möge Ihr Buch über die Freizeit in würdiger Gestalt das Licht der Öffentlichkeit erblicken" (37).

Hoe ambitieus het project is, blijkt wel uit de eerste opzet, die Sternheim voor zijn boek heeft gemaakt (38). De bibliografie bevat medio 1937 al 300 publikaties, die met vrije tijd te maken hebben en dat is eind 1937 opgelopen tot 350 titels.

Sternheim is er niet in geslaagd het gehele project te voltooien. Na zijn terugkeer naar Amsterdam in 1938 is hij er nog intensief mee bezig, maar wordt

ernstig belemmerd door het ontbreken van bronnen, die wel in Genève aanwezig waren. Aan het einde van dat jaar vindt hij een Nederlandse uitgever bereid om het boek uit te geven (39). Het project is nog opgenomen in het werkplan van het IfS voor 1940. Door onbekende oorzaken is het boek echter nooit voltooid of uitgegeven. Wat resteert zijn enkele belangrijke hoofdstukken in manuscript (40). Het enige gepubliceerde resultaat is een tweetal artikelen over de vrijetijdsbesteding in totalitaire staten, die op basis van het manuscript worden geschreven voor de *Sociological Review* (1938) en voor *Mensch en Maatschappij* (1939) (41).

De betekenis van de vrijetijdsstudies van de Frankfurter Schule 1930-1940

De aandacht, die het IfS in de jaren dertig heeft besteed aan vrije tijd en vrijetijdsbesteding vloeit voort uit een drietal factoren. Allereerst is er het theoretisch program, zoals dat onder Horkheimer sinds 1930 wordt ontwikkeld. Daarin neemt de integratie van filosofische theorie en empirische wetenschap aanvankelijk een belangrijke plaats in. Nog essentiëler is het cultuurbegrip, dat door Horkheimer wordt gehanteerd, dat nog niet doordrenkt is van het latere cultuurpessimisme en dat breed wordt gedefinieerd. Ook de studie van de vrije tijd krijgt daarin een plaats, zoals blijkt uit een citaat uit de rede die Horkheimer in 1931 houdt bij de aanvaarding van zijn ambt als directeur.

"Die aktuelle Fassung ältester und wichtigster philosophischer Probleme (ist) die Frage nach dem Zusammenhang zwischen dem wirtschaftlichen Leben der Gesellschaft, der psychischen Entwicklung der Individuen und den Veränderungen auf den Kulturgebieten im engeren Sinn, zu denen nicht nur die sogenannten geistigen Gehalte der Wissenschaft, Kunst und Religion gehören, sondern auch Recht, Sitte, Mode, öffentliche Meinung, Sport, Vergnügungsweise, Lebensstil" (42).

Tot het theoretisch program van het IfS behoort ook het streven naar interdisciplinair onderzoek en naar internationale erkenning om het draagvlak en het prestige te versterken. Het aanknopen van

relaties met Thomas en het Internationaal Arbeidsbureau in Genève is een van de middelen daartoe.

In de tweede plaats werkt de Grünberg-traditie nog door en vormt een goede voedingsbodem. Dit betekent, dat aansluiting gezocht wordt bij ontwikkelingen en organisaties in de socialistische arbeidersbeweging, waar het vraagstuk van de vrije tijd dan in discussie is. Het verzamelen en documenteren van empirische kennis over dit onbekende sociale vraagstuk heeft daarom een zekere prioriteit.

Ten slotte is er de persoonlijke betrokkenheid van Andries Sternheim, die, gesteund door Horkheimer en Pollock, na 1936 de ruimte krijgt om zijn in de jaren twintig opgebouwde deskundigheid op dit terrein uit te breiden.

Toch neemt de vrijetijdsstudie geen centrale plaats in in het werk van het IfS in deze periode. Ook daarvoor is een aantal verklaringen te geven. In de jaren dertig wordt door crisis en werkloosheid de aandacht voor vrije tijd in de arbeidersbeweging naar de achtergrond gedrongen. Sternheims pogingen om aandacht te vragen voor de relatie tussen totalitarisme en vrije tijd mislukken. Zijn isolement maakt communicatie onmogelijk met andere leden van het instituut, die zich in New York met de analyse van het nationaal-socialisme bezig houden. De verhuizing van het instituut naar New York, in 1934, betekent bovendien een heroriëntatie in methodisch opzicht én een belangstelling voor andere (Amerikaanse) vraagstukken.

Ten slotte hadden de centrale leden van het IfS een gemeenschappelijk academisch referentiekader. Sternheim stond daarbuiten en had bovendien in hun ogen niet het wetenschappelijk niveau om op voet van gelijkheid te participeren in de filosofische discussies.

Kortom, maatschappelijke ontwikkelingen en de aard van persoonlijke bindingen maakten dat er vanuit de kritische theorie geen duidelijke bijdrage is geleverd aan de vrijetijdssociologie. Mede daardoor ontwikkelde zich binnen die sociologie een dominante stroming, die geschoeid is op de leest van het

functionalistisch positivisme en de waardevrijheid nog steeds hoog in het vaandel heeft staan, sterk op heden en toekomst is gericht en waarin nauwelijks aandacht bestaat voor een meer historiserende aanpak.

De aanhangers van de kritische theorie hebben steeds kritiek gehad op de wijze waarop de vrije tijd wordt gemanipuleerd, de veronderstelde vrijheid een fictie is. Hun fundamentele kritiek op de maatschappelijke vormgeving van vrije tijd heeft hen echter na de oorlog blind gemaakt voor de noodzaak om het vrijetijdsgedrag te bestuderen. Zo is het kind met het badwater weggegooid. In feite leidt dit tot een elitaire opstelling: de vrijetijdsbesteding in de postindustriële samenleving is vervreemd en triviaal en daarom wordt de aandacht gericht op "hogere" kultuuruitingen. Dat is echter in strijd met de opvattingen die tijdens het interbellum binnen het IfS ontwikkeld werden.

De betekenis van de bijdrage van Andries Sternheim

Een waardering van de studie van vrije tijd door Sternheim en van zijn plaats binnen het IfS kan slechts voorlopig zijn. Er zouden nog meer aspecten van zijn veelzijdige loopbaan geëvalueerd moeten worden. In ieder geval is het nog steeds de moeite waard zijn geschriften te bestuderen. Hij is zijn tijd ver vooruit door de internationale oriëntatie in zijn vrijetijdsstudie en door het integreren van een politiek-economische, sociologische en psychoanalytische invalshoek. Het door hem verzamelde materiaal bevat veel informatie voor hen, die geïnteresseerd zijn in de reconstructie van de geschiedenis van ons vakgebied. Tenslotte behandelt hij enige theoretische vraagstukken, die nog steeds actueel zijn: de relatie tussen arbeid en vrije tijd; staatsinterventie; ideologie-ontwikkeling; arbeiderscultuur; gezin en vrije tijd.

In de visie van Sternheim doet de vrije tijd zich weliswaar voor als autonoom en als tegengesteld aan de arbeid, maar ze kan slechts begrepen en bestudeerd worden vanuit de produktieverhoudingen. Adorno zegt in 1969: "(...) omdat volgens de heer-

sende arbeidsmoraal de arbeidskracht zich moet herstellen in de tijd dat er niet gewerkt wordt, wordt deze tijd juist omdat ze louter aanhangsel van het werk is, er met puriteinse ijver van gescheiden" (43). Al bijna veertig jaar eerder schrijft Sternheim, dat het probleem van de vrije tijd nooit als zelfstandig object kan worden bestudeerd, als zou het gaan om een probleem buiten de arbeid en daarvan wezenlijk gescheiden.

"Wenn Marx vom 'Reich der Freiheit' gesprochen hat, das erst anfängt 'wo das Arbeiten, das durch Not und äussere Zweckmässigkeit bestimmt ist, aufhört', so kann dieser Begriff 'Freiheit' nie im absoluten Sinn gemeint sein, sondern nur im Gegensatz zur wirtschaftlichen Gebundenheit. Ebensowenig wie in der geistigen und in der psychischen Sphäre lässt sich eine Zweiteilung des Arbeiters als Produzent und als Mensch durchführen" (44).

Anderzijds pleit Sternheim al in 1932 voor een studie van de vrijetijdsbesteding, met behulp van de psycho-analyse, "als wichtiger Beitrag zur Aufdeckung der derzeitigen Gefühls- und Denkwelt der modernen Arbeiter und Angestellten und der die bedingenden Faktoren" (45).

Met zijn interesse in het ideologische en politieke aspect van de organisatie van de vrije tijd staat Sternheim lange tijd alleen. Pas de laatste jaren zien we een erkenning van het belang van een dergelijke benadering in de vrijetijdsstudie. De aandacht van Sternheim voor de totalitaire staat kan niet verklaard worden vanuit zijn persoonlijke lotgevallen. Hij is wel slachtoffer van het vertrek van het IfS uit Europa, nadat de nationaal-socialisten het instituut in Frankfurt opgeheven hebben. Dit, zijn contacten met joodse emigré's in Zwitserland en zijn activiteiten om Marie Jahoda te bevrijden uit de gevangenis van Wenen, na het aan de macht komen van een reactionair bewind in Oostenrijk, hebben hem geconfronteerd met het totalitarisme, maar waren niet bepalend voor zijn wetenschappelijke belangstelling. Die loopt wél parallel met de opkomende aandacht voor fascisme en autoritaire structuren bij andere leden van het IfS. De belangrijkste verklaring moet echter gezocht worden in het theoretisch concept van Sternheim. Voor Sternheim is het

immers essentieel, dat de vrije tijd voor arbeiders werkelijk vrij blijft, dat wil zeggen vanuit de arbeidersklasse zelf wordt vorm gegeven. Dit impliceert een verzet tegen elke infiltratie vanuit kapitaal, kerk, staat en burgerlijke organisaties. Hij onderkent een dualisme binnen de vrije tijd. Enerzijds het gevaar van aanpassing aan de bestaande maatschappelijke constellatie, anderzijds de noodzaak van strijd om een nieuwe sociale orde zonder heersende klasse. Het grote gevaar van het fascisme, met name van de Duitse variant, is voor Sternheim, dat het tegenstelling tussen klassen ontkent, dat het inbreuk maakt op de individualiteit van de mens en de vrije tijd (sport, film, radio, volksontwikkeling, toerisme) misbruikt voor politieke doeleinden. Met lede ogen ziet hij hoe in de totalitaire staten de vrije tijd wordt voorgesteld als neutraal terrein, waar iedereen gelijk is.

Een vergelijking tussen het Duitse manuscript en de Engelse en Nederlandse artikelen laat zien, dat de drie versies veel onderlinge overeenkomsten vertonen. Steeds wordt beschreven hoe via *Dopolavoro* in Italië en *Kraft durch Freude* in Duitsland de vrije tijd van de arbeider wordt gebruikt om politieke doeleinden te bereiken. Veel aandacht besteedt hij aan de rol van het gezin als intermediair tussen staat en individu, aan de functie die een georganiseerde en massale vrijetijdsbesteding vervult als reproductie van de arbeid, ten bate van de economische vooruitgang van de natie. Van de drie versies is de Engelse de meest interessante. Niet alleen, omdat Sternheim daarin veel explicieter zijn eigen visie weergeeft dan bijvoorbeeld in het Nederlandse artikel, maar ook omdat het enige interessante elementen bevat, die hier veel beter worden uitgewerkt. Zo toont hij aan hoe het grotere succes van *Kraft durch Freude* moet worden verklaard, doordat al in de republiek van Weimar de organisatorische en ideologische basis is gelegd voor een succesvolle nationaal-socialistische verstatelijking van de vrije tijd.

Bovendien gaat hij na op welke wijze vrije tijd "ideology-formation" beïnvloedt.

"In spite of intensively psychological and sociological

research into the effects of work on our mental constitution, there has been no investigation of the way in which leisure time influences the formation of 'ideologies' Empirically we can point to the increasing post-war interest in sport, wireless, films, folklore, etc. But this only gives the general character of our present-day mentality. For the purposes of our investigation, dealing as it does with the totalitarian States Germany and Italy, it is necessary to know not only the different ways of utilizing leisure, but also how far the process of 'ideology-formation' paved the way for the establishment of this form of State and the kind of mentality associated with it" (46).

Sternheim geeft toe, dat onder invloed van het fascisme de deelname van arbeiders aan diverse vormen van vrijetijdsbesteding spectaculair is toegenomen, maar hij handhaaft zijn kritiek op het politiek misbruik door de staat:

"In the totalitarian State there are no longer any problems of the provision for leisure, not because they have been solved, but because they have been completely subordinated to the political aims of the State" (47).

Ook Horkheimer is kennelijk tevreden over de kwaliteit van het artikel want hij beklaagt zich erover bij Pollock, dat niet vermeld wordt, dat het binnen het IfS tot stand is gekomen. Dezelfde Horkheimer had het artikel echter geweigerd voor het eigen *Zeitschrift* vanwege de "offene und konkrete" kritiek op de totalitaire staat. Om het instituut niet met deze kritiek te belasten heb ik het niet genoemd, schrijft Sternheim als verweer (48).

Andries Sternheim kan het beste worden getypeerd als een marxistisch rationalist. Hoewel hij het was, die in ons land het begrip cultuursocialisme introduceerde, dat enkele jaren later een sleutelwoord was voor het reformisme binnen het Nederlands socialisme, bleef Sternheim trouw aan een orthodox marxisme, dat door de bril van vandaag naïef aan doet. Maar hij was vooral een zoon van de Verlichting iemand die geloofde in de kracht van de rede. Zijn wetenschappelijk werk was een bewuste bijdrage aan het beschavingsoffensief van de arbeidersklasse.

Noten

1. Voor deze bijdrage is geput uit het materiaal, dat door Luchien Karsten, Bertus Mulder en mij is verzameld ten behoeve van een boek over het leven en werk van Andries Sternheim. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van bronnen voor mijn dissertatie *Planning voor vrijheid. Een historisch-sociologische studie van de overheidsinterventie in rekreatie en vrije tijd*, Wageningen (1983). Luchien Karsten, Jan-Willem te Kloeze, Bertus Mulder en Rien Munters ben ik zeer dankbaar voor de kritiek die ze hebben willen leveren op een eerdere versie. Dit artikel is in iets andere vorm gepresenteerd tijdens de conferentie "Alledaags leven; vrijetijd en cultuur" in Tilburg.
2. Zie voor een overzicht B.C. van Houten, "Wetenschapsorganisatie en politieke ervaring - Studies over de vroege 'Kritische Theorie'", I, *Theoretische Geschiedenis* 10 (1983), pp. 21-35. Overigens dreigt hierbij het gevaar van een perspectivische vertekening naar de mate waarin de afstand tot die periode toeneemt. Er is zeker sprake van mythe-vorming rond bijvoorbeeld Horkheimer. Dit werd ons bevestigd in gesprekken met twee vooroorlogse leden van het IfS, Kurt Mandelbaum (Kurt Martin) en Hans Mayer.
3. René Görzen, "Arbeid-vrije tijd en de pedagogiek: met de kritische theorie versus de vrije-tijdspedagogiek van Braun", *Pedagogisch Tijdschrift*, 5 (1980), p. 507. Tijdens ons onderzoek in het Max Horkheimer Archiv in Frankfurt troffen we ook nog een ongepubliceerde radiolezing van Pollock aan over "Freizeit und Konsumzwang", waarschijnlijk in 1958 gehouden, hetzelfde jaar waarin ook Habermas zijn artikel over arbeid en vrije tijd publiceert. Dezelfde Pollock had al tijdens het zomersemester van 1932 zijn betrokkenheid bij deze problematiek laten blijken. Tijdens de reeks gezamenlijke voordrachten van leden van het IfS en het Psychoanalytisches Institut, bijgewoond door Mennicke, Mannheim en Elias, geeft Pollock een college over de problemen van de vrije tijd van arbeiders en beambten.
4. *Het Weekblad* van 26 november 1909.
5. Brief van Sternheim aan Ter Veen van 19 september 1936, Archief *Mensch en Maatschappij*.
6. H. Heertje, *De Diamantbewerker van Amsterdam*, Amsterdam (1936), p. 224.
7. A. Sternheim, *Het socialisme in zijn nieuwste schakeeringen*, Amsterdam (1922), p. 92.
8. Idem.
9. Zie hierover H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socia-*

lisme, Leiden (1974), p. 211.

10. Paul Kluge, *Die Stiftungsuniversität Frankfurt am Main 1914-1932*, Frankfurt am Main (1972).
11. Leo Löwenthal, *Mitmachen wollte ich nicht. Ein autobiographisches Gespräch mit Helmut Dubiel*, Frankfurt am Main (1980), p. 67.

Dat Löwenthal Sternheim socioloog noemt is slechts juist voor de rol die hij geleidelijk ging vervullen binnen het IfS. Op het moment van indiensttreding is hij dat noch in formele noch in feitelijke zin. Over zijn identiteit bestaat overigens veel misverstand. Nahrstedt voert hem op als Duitser. Nederlandse tijdgenoten plaatsen hem in Genève bij de Internationale Arbeidsorganisatie. Door de top van het IfS wordt hij als "Docteur en philosophie, économiste" gepresenteerd bij de oprichting van de SIREs, de stichting die de fondsen van het IfS beheert. Sternheim is daarvan de tweede vice-voorzitter, na Pollock en Horkheimer. Leden zijn in 1933 verder Grünberg, Fromm, Barany, Cornelius, Löwenthal, Lorwin, Schachtel, De Saussure, Tillich en Löwe.

12. Wanneer het Frankfurter instituut in 1933 door de nazi's wordt gesloten en de bibliotheek geconfisceerd, is Genève een tijdje de hoofdzetel. Inmiddels zijn er dan nieuwe, tijdelijke dépendances in Parijs en Londen. Al in 1934 volgde de instituutleiding een uitnodiging van de Columbia Universiteit om naar de Verenigde Staten te komen. Toen werd de hoofdzetel van Genève naar New York verplaatst. Sternheim blijft nog tot in 1938 in Genève. Financiële problemen van het IfS leiden tot de terugkeer naar Amsterdam. Het kantoor in Genève blijft nog tot 1942 bestaan.
13. Interessant is een polemiek tussen Sternheim en inleider Bierens de Haan tijdens een bijeenkomst van de NSV op 1 april 1939 over Economie en Maatschappij. Sternheim verwijt Bierens de Haan, dat deze het economisch gebeuren in de maatschappij te technisch ziet. De technologie krijgt echter pas haar betekenis door de doelen die ze dient. *Mensch en Maatschappij* 15 (1939), p. 298.
14. In *Tätigkeit und Bestrebungen des IGB 1927/1930*, Amsterdam (1930) worden de volgende publikaties vermeld:
  - Ratifizierung des Achtstunden-Übereinkommens;
  - Bezahlter Urlaub für Arbeiter und Angestellte;
  - Die Bildungsarbeit der freien Gewerkschaften.Ongetwijfeld heeft Sternheim een actief aandeel gehad bij de samenstelling van deze rapporten.
15. Sternheim heeft zelfs op de nominatie gestaan om als bezoldigd bestuurder leiding te gaan geven aan het IvAO.

16. B.W. Schaper, *Albert Thomas. Dertig jaar sociaal reformisme*, Leiden (1953), pp. 290-294.
17. Zie voor deze interpretatie Dieter Langewiesche, "Freizeit und 'Massenbildung'. Zur Ideologie und Praxis der Volksbildung in der Weimarer Republik", in: Gerhard Huck (hrsg.), *Sozialgeschichte der Freizeit*, Wuppertal (1980), pp. 223-247.
18. Schaper op. cit. p. 293.
19. Het Nederlandse aandeel is terug te vinden in het verslag van de Arbeidsinspectie over 1923. Andere resultaten zijn gepubliceerd via rapporten van het Internationaal Arbeidsbureau en in de *Revue International du Travail* van de jaargang 1924.
20. G. Méquet, "The programme of the International Committee on Workers' Spare Time", in: *ILO, Recreation and Education*, Geneva (1936), p. 130.
21. *Die Zerstörung einer Zukunft. Gespräche mit emigrierten Sozialwissenschaftlern*, Hamburg (1979), p. 122.
22. G. Méquet, "Possibilities of international action in regard to workers' spare time", *International Labour Review* (1934), p. 582.
23. Idem, p. 583.
24. A. Sternheim, "Leisure in the totalitarian state", *Sociological Review* 30 (1938), p. 29.
25. Kluke op. cit. p. 498.
26. *Frankfurter Universitätsreden* 1924, p. 18.
27. Koenis laat deze fase van "interdisciplinair materialisme" duren van 1930-1937. Daarna gaan filosofie en wetenschappelijk onderzoek weer steeds verder uit elkaar. Korthals onderscheidt in navolging van Alfred Schmidt perioden in het denken van Horkheimer: van een positivistisch getint marxisme naar een gepolitiseerd en geradicaliseerd marxisme gedurende de opkomst van het fascisme aan het einde van de jaren dertig, vervolgens een pessimistisch marxisme tijdens de oorlog en een niet-marxistisch pessimisme tijdens en na de koude oorlog, in: M. Horkheimer en H. Marcuse, *Filosofie en kritische theorie*. Keuze, inleiding en aantekeningen van M. Korthals, Meppel (1981).
28. *Frankfurter Universitätsreden* 1931, p. 11.
29. Erich Fromm, *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches*. Eine sozialpsychologische Untersuchung. Bearbeitet und herausgegeben von Wolfgang Bonss, Stuttgart (1980).
30. A. Sternheim, "Zum Problem der Freizeitgestaltung", *Zeitschrift für Sozialforschung* 1 (1932), p. 353.
31. *Zeitschrift für Sozialforschung* 2 (1933), p. 312.

32. Brief van Sternheim aan Ter Veen van 11 december 1932, Archief *Mensch en Maatschappij*.
33. Brief van Sternheim aan Ter Veen van 11 december 1933, Archief *Mensch en Maatschappij*.
34. Brief van Sternheim aan Horkheimer van 23 februari 1937, Max Horkheimer Archiv.
35. Brief van Sternheim aan Horkheimer van 8 juni 1937, Max Horkheimer Archiv.
36. Aktennotiz betreffend Aufgabenkreis Dr. Wiesengrund in europäischen Institutsangelegenheiten, Max Horkheimer Archiv, p. 3.
37. Brief van Horkheimer aan Sternheim van 17 december 1937, Max Horkheimer Archiv.
38. Toen Sternheim aan het ambitieuze project begon zag hij de volgende opzet voor zich:
  1. Das Freizeitproblem in Soziologie und Ökonomie;
  2. Historische Untersuchung;
  3. Anfänge der Arbeiterbewegung;
  4. Sozialgesetzgebung und Freizeit;
  5. Die Theorie über die Freizeit in vortotalitären Deutschland;
  6. Differenzierung der Freizeitbemühungen. Organen und Arten;
  7. Freizeitverwendung im totalitären Staat;
  8. Sozialpsychologische Merkmale.
39. Uitgeverij Tjeenk Willink geeft zelfs een voorschot van 500 dollar. Het boek moet in de herfst van 1939 (in het Duits) verschijnen.
40. De volgende onderdelen van het manuscript zijn door ons teruggevonden:
  1. Die Freizeitgestaltung in der totalitären Staaten (27 p.);
  2. Internationale Bemühungen um das Freizeitproblem, met bijlagen (57 p.);
  3. Bezahlter Urlaub (13 p.);
  4. Arbeiterbildung (42 p.);
  5. Problemen der Freizeitgestaltung (22 p.);
  6. Bibliographie zum Freizeitproblem. Erster Entwurf (47 p.);
  7. Bibliographie zum Freizeitproblem (32 p.).
41. Alexander Farquharson, de "editor" van *Sociological Review* had een belangrijke rol gespeeld bij de tijdelijke vestiging van een bureau van het IfS in het Le Play House in Londen tussen 1933 en 1936. Het artikel voor *Mensch en Maatschappij* werd al in juni 1937 in de vorm van een Duits manuscript aangeboden. Het wordt op verzoek van de redactie sterk bekort en in het Neder-

lands vertaald en in oktober van dat jaar opnieuw aangeboden. Ondanks een positief oordeel van Bongers en Ter Veer duurt het nog meer dan een jaar voordat het begin 1939 verschijnt.

42. *Frankfurter Universitätsreden* 1931.
43. Theodor W. Adorno, *Kritische Modellen*, Amsterdam (1977), p. 99.
44. Sternheim (1932) op. cit. p. 354.
45. Sternheim (1932) op. cit. p. 354.
46. Sternheim (1938) op. cit. p. 30.
47. Sternheim (1938) op. cit. p. 48.
48. Brief van Sternheim aan Horkheimer van 12 april 1938, Max Horkheimer Archiv.